

УДК 1 (091)

Ковтун Н. М.
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії
(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ МАТЕРІЇ У ФІЛОСОФСЬКІЙ СПАДЩИНІ М. ЛОСЬКОГО

У статті проаналізовано осмислення М. Лоським основних підходів до розуміння феномену матерії. Особлива увага зосереджена на дослідженні гілокінетизму, динамізму, активізму як основних підходів до осмислення феномену матерії у філософській і природничо-науковій парадигмі. Значна увага у статті присвячена аналізу співвідношення гілокінетизму, динамізму, активізму з органічними й неорганічними підходами до розуміння картини світу.

В об'єктивній реальності матерія і матеріальний процес мають настільки важливе значення, що цілком маємо підстави говорити про існування "царства" матеріального буття. Однак, на протязі XIX – XX ст. увага найталановитіших мислителів була зосереджена переважно на дослідженні гносеологічної й антропологічної проблематики. Внаслідок цього філософія віддалилась від нагальних інтересів людини щодо пояснення картини світу. У XX ст. так і не було вироблено грандіозних концепцій світобудови, подібних філософії Аристотеля, Спінози, Лейбніца, Гегеля. Відтак, актуальним є дослідження різних підходів до розуміння феномену матерії, запропоноване свого часу російським мислителем Миколою Лоським. Відзначимо, що М. Лоський народився у родині збіднілих польських шляхтичів у м. Креславка на території Вітебської губернії, а тому, його творчість багато в чому належить до сфери польської культурної традиції.

Філософська спадщина М. Лоського стала предметом дослідження В. Зінківського, В. Ільїна, С. Левицького, В. Лехцієра, М. Старченка, Б. Яковенка. Вказані дослідники сходяться на думці, що М. Лоський чи не єдиний серед російських філософів сер. XX ст. сформулював цілісну систему філософії. В українській філософській парадигмі творчість М. Лоського ще не стала предметом системного аналізу. Одночасно слід відмітити публікації С. Янковського [1], в яких аналізується інтерпретація філософії російського мислителя в радянський і пострадянський період. Однак, в цілому творчість М. Лоського і, зокрема його напрацювання щодо дослідження феномену матерії, не стали предметом ґрунтовного аналізу, а відтак, залишаються перспективною сферою історико-філософських студій.

Метою дослідження є аналіз основних підходів до розуміння феномену матерії у філософській спадщині М. Лоського.

У філософській традиції існують різні підходи до визначення сутності матерії. Натурфілософські вчення, на думку М. Лоського, відрізняються один від одного тим, що одні з них мають характер субстанціоналізму, а інші – актуалізму. Окресливши основні підходи до вирішення проблеми співвідношення матерії, життя і духовного процесу, М. Лоський викладає класифікацію напрямків природничо-наукового розуміння матерії, запропоновану свого часу Е. Гартманом [2]. Ця класифікація базується на фізичному вченні про матерію як рухому реальність. Оскільки рух неможливий без простору і часу, у фізичних теоріях саме через ці два поняття визначається формальна сторона матеріальних процесів.

Розбіжності у підходах до осмислення матерії виникають щодо тлумачення реальної сторони матеріального процесу. Одні дослідники виходять з поняття "маси", інші – з поняття "сили", треті – з поняття "енергії". На підставі цього Е. Гартман виділяє три групи теорій щодо розуміння матерії [2, с. 187]: 1) в першій групі теорій (гілокінетичних) в основу розуміння матерії покладаються поняття "простору", "часу" і "маси", а матерія, загалом, розглядається як рухома маса; 2) друга група вчень про матерію (динамістичних) виходить з понять "простору", "часу" і "сили", за цими теоріями матерія є втіленням взаємодії відштовхування і притягування у просторі; 3) третю групу складають теорії (енергетичні), котрі виходять з понять "простору", "часу" й "енергії", згідно з цими теоріями, матерія є втіленням енергії.

Гілокінетичні вчення є найбільш типовими. Серед них є зразки неорганічного вчення про матерію, котрі перебувають переважно в руслі субстанціоналізму. А відтак, саме з цього напрямку М. Лоський розпочинає аналіз вчень про матерію. У Давній Греції представниками гілокінетичного вчення були Левкіпп і Демокрит. Особливого поширення гілокінетичні вчення набули у XVII ст. (Т. Гоббс, Р. Декарт, Х. Гюйгенс, Р. Бойль). У XVIII ст. видатними представниками гілокінетизму були Л. Ейлер і А. Лесаж. Представники гілокінетичного вчення стверджують, що матерія складається з атомів, тобто з найдрібніших неподільних часток. Уявлення про атом у межах гілокінетизму дається досить просте: кожен атом є маленьким тілом, яке є протяжним, абсолютно непроникним і має незмінну масу.

Поряд з цим в гілокінетичній теорії, на думку М. Лоського, формується уявлення про інертність матерії: атом або група атомів не може самовільно змінити стан спокою або руху. Лише під впливом ззовні через поштовх або тиск, спричинений іншим рухомих тілом, атом може вийти зі стану спокою, змінивши напрямок і швидкість руху [3, с. 22]. Згідно з вченням гілокінетиків, колір, звук, тепло, холод, запах – чуттєво пізнавані властивості не сутності матерії, а психічних станів,

котрі виникають у свідомості суб'єкта внаслідок впливу матеріального середовища на його органи відчуттів.

Деякі з прихильників гілокінетизму (Р. Декарт, Т. Гоббс) вважають, що матерія, маючи протяжність, ділиться до безкінечності, обґрунтовуючи це нескінченністю простору. Все протяжне, що має об'єм мислиться як складене з багатьох частин. Ці частини мають менший об'єм і перебувають всередині одна одної, хоча й злиті в єдине ціле. Означені об'єми складаються з багатьох менших об'ємів, і так до безкінечності. Такий поділ може бути реально нездійсненним на фізичному рівні, однак він мислимий, а тому немає підстав, за Р. Декартом, вважати якусь частку матерії, якою б малою вона не була, абсолютно неподільною. Матерія, за його вченням, ділиться до безкінечності, будь-яка наявна частка її могла б за відповідних умов ділитися далі. Однак реально частки не поділяються до кінця, а постають як тіла, корпускули, які не можуть поділятися до безкінечності.

Цей підхід до розуміння матерії називається корпускулярним, на відміну від атомістичного. Деякі автори позначають терміном "атом" лише кінцеві елементи матерії, якщо вони визнаються непротяжними, а відтак мисляться як неподільні. Натомість М. Лоський пропонує цей термін вживати для позначення і протяжних елементів, якщо вони вважаються абсолютно неподільними (Демокрит).

Загалом за гілокінетичною теорією все, на чому будується матеріальна природа, входить у склад чуттєвого досвіду або перебуває у тісному зв'язку з ним. Прихильники гілокінетизму нівелюють значення надчуттєвих понять і ставлять під сумнів потребу в метафізиці. Навіть поняття "сили" настільки конкретизується у межах цієї теорії, що виводиться на рівень чуттєвого пізнання. Насправді сила є причиною руху. Проте, за гілокінетизмом, єдиною причиною порушення спокою або зміни руху часток матерії може бути поштовх або рух іншої рухомої частки матерії. Таким чином, говорячи про силу, прихильники гілокінетизму розуміють рухоме тіло як причину зміни руху іншого тіла. Жодних внутрішніх прагнень, зусиль у тілі немає. За гілокінетичною теорією тіло не може рухатись там, де його немає. Навіть явище тяжіння виводиться з поштовхів рухомих часток матерії.

За сучасними підходами до побудови матерії, атом, котрий свого часу вважався неподільним, не лише складається з протонів і нейтронів, а й складається ще з дрібніших елементарних часток (кварки, преони). А відтак щоб бути і в наш час прихильником гілокінетизму, потрібно вибудувати гіпотезу, в якій заперечується взаємне притягання елементарних часток. За М. Лоським, у такому вченні не можна розрізнити актуальну й потенційну енергію як два принципово різні стани енергії, в ньому не визнаються жодні потенції, котрі визначали б характер сутнісних можливостей [3, с. 24]. Все буття за гілокінетизмом

42

зводиться до втілених у просторі об'ємів і втіленого у часі руху, у світі існують лише різноманітні втілення кінетичної енергії.

Гілокінетична теорія матерії є виразним прикладом неорганічного вчення, адже природа за цією теорією складається з цілком самостійних елементів, незалежних за своїм буттям один від одного. За нею навіть, якби внаслідок знищення зникли б усі атоми, окрім одного, то цей атом зберіг би той самий об'єм, що й раніше, і продовжував би вічно свій рух з тією ж швидкістю і в тому ж напрямку. За твердженням М. Лоського, у цьому вченні основні поняття не формують внутрішню зв'язану систему. Так, наприклад, атомові надається характеристика непроникної об'ємності, руху, маси. Означені властивості розглядаються як цілком не пов'язані необхідністю між собою. Поряд з цим і поняття "сили" приєднується до поняття "матерії" зовнішнім чином [3, с. 25]. У цілому, розвиток матеріального процесу має за цією теорією виразний неорганічний характер. Будь-який рух вважається результатом зіткнення двох часток матерії у просторі. А відтак, зміни мають характер випадковості, якщо розуміти під словом "випадковість" подію, зумовлену зіткненням у просторі і часі двох процесів, незалежних не лише один від одного, а й від загального цілого. Таке вчення цілком можна розглядати як механістичне. Під цим терміном розуміється не те, що: 1) будь-який процес вважається таким, що підкоряється змінам під впливом зовнішніх щодо до нього обставин; 2) зміна подій відбувається неусвідомлено поза процесом пізнання; 3) будь-які зміни є напередвизначеними; 4) зміни в будь-якій системі є непланомірними.

Хоча гілокінетичне вчення про матеріальну природу відіграло визначну роль у розвитку природознавства, у межах філософського світогляду, як тільки піднімається питання про співвідношення матерії з іншими елементами світу, гілокінетичний підхід заходить у глухий кут. Більше того, як зауважує М. Лоський "в самому природознавстві це вчення виявляється суперечливим, коли натураліст прагне перейти від висхідних властивостей матерії до основних. Наприклад, пружність складного тіла пояснюється зміною відносно становища часток складного тіла, тобто складанням тіла з атомів [3, с. 25]". Однак, самі атоми мають мислитись також абсолютно пружними. Як пояснити цю їх властивість? Відмова від ідеї неподільності атомів знову ж таки не вирішує проблему, оскільки те саме питання виникає й щодо підатомів. Щоб вийти з глухого кута потрібно відмовитись від думки, що атом є незмінною непроникною об'ємністю, іншими словами відкинути гілокінетичну теорію.

Роздробляючи ціле на самостійні елементи і розглядаючи властивості елементів як незалежні один від одного, в гілокінетичній теорії матерії абсолютизуються й елементи, й їх властивості. Насправді всі властивості матерії мають відносний характер, існують лише у системі

43

цілого. Їх абсолютизація в межах гілокінетичної теорії не знаходить підтвердження. Непроникний об'єм тіла завжди мінливий, співвідноситься із зростанням чи зменшенням тиску навколишнього середовища, а відтак, існує не абсолютно, а відносно до системи цілого. Так само й рух тіла можливий лише у відношенні з іншим тілом. Навіть маса, яка до певного часу вважалася абсолютно незмінною і самодіальною властивістю кожної частини

матерії, розглядається деякими фізиками як функція руху, а відтак, як щось властиве частці матерії лише відповідно до системи цілого.

З філософської точки зору, за висловом мислителя, стає зрозуміло, що матеріальна природа є єдиним органічним цілим, в якому будь-яка точка і будь-яке місце існує у взаємодії з іншими точками або місцями [3, с. 26]. А відтак, кожна частка матерії існує не як самостійний елемент, а як момент цілого матеріальної природи. Абсолютна одночасність дії й протидії можлива лише у тому випадку, якщо елементи взаємодії володіють не обумовленим самостійним буттям, а є лише моментами єдиного органічного цілого.

Динамістичне вчення про матерію виходить з понять "простору", "часу" і "сили". У різних формах воно було розвинуте такими філософами, як Г. Лейбніц, І. Кант, Ф. Шеллінг, Г. Гегель, Е. Гартман, В. Соловйов та ін. Реальний зміст матерії у розумінні наповнення простору як непроникної об'ємності розглядається у цьому вченні як втілення сил відштовхування і притягування. Насправді непроникність матеріальної частки, заповнення нею певного об'єму є дією відштовхування всього того, що прагне проникнути в цей об'єм через протилежний напрямок дії відштовхування. За гілокінетизмом непроникність є станом матерії, завдяки якому вона здатна здійснювати виштовхування. Натомість, за словами М. Лоського, в межах динамістичної теорії відштовхування є чимось висхідним, що створює непроникну об'ємність матерії. Коли тиснути рукою на поверхню стола, його матеріальне буття втілюється у відштовхуванні руки; навіть тоді, коли жодне з твердих тіл не торкається стола зверху і з боків такий само інтенсивний процес відштовхування продовжується, тому що стіл підпадає під величезний тиск атмосфери внаслідок чого його об'єм постійно змінюється у залежності від збільшення чи зменшення тиску [3, с. 27]. З огляду на це матерія не може розглядатися як вічний стан або незмінна присутність. Вона є процесом, дією, котра розвивається у часі. За висловом М. Лоського, сучасні природознавці люблять наголошувати, що матерія ніколи не перебуває у спокої. Однак, під цими словами, зазвичай, розуміється лише те, що непроникні незмінні частки речовини постійно перебувають у русі.

Прихильники динамістичної теорії йдуть набагато далі, оскільки виходять не лише з руху часток матерії, а визнають, що частки та їх об'ємність є процесом, тривалим зусиллям посідання деякого місця у

просторі. За твердженням мислителя, об'єм не може з'явитись лише через дію сили відштовхування, яка діє прямолінійно. Для всеосяжного заповнення певного об'єму необхідна нескінченна множинність сил, дія яких йде по всьому радіусу з одного центру. У процесі створення об'єму вся множинність сил повинна мати нерозривну єдність, а відтак, в основі цієї множинності має лежати єдине начало, діяч, котрий стоїть вище окремих сил, іншими словами субстанція як носій сили [3, с. 28]. Таким чином сила розглядається відстороненим началом, а тому мислячи силу необхідно мислити конкретну істоту, яка є її носієм. Щоб підкреслити конкретний і діяльнісний характер цього начала М. Лоський пропонує називати це начало не субстанцією, а субстанційним діячем.

Проте не всі динамісти приходять до вчення про множинність субстанцій, котрі є множинністю центрів сили. Так Е. Гартман припускає існування лише однієї Світової субстанції, а кожен центр прояву сили вважається місцем виявлення об'єднаного центру його діяльності. Подібну єдність він називає динамікою. Зауважимо, що ті філософи, які в основі кожного неподільного об'єму матерії вбачають окремий центр виявлення сил, не відходять від атомістики. Власне вони формулюють теорію динамістичного атомізму.

За М. Лоським "значна кількість субстанційних діячів не могли б створити систему матеріальної природи посередництвом лише сили відштовхування, оскільки центри виявлення сил віддалялися б один від одного на безкінечну відстань [3, с. 28]". А тому, окрім сил відштовхування, закономірним має бути існування це й сил притягування. Деякі динамісти (Е. Гартман) доводять, що одні центри є джерелом виявлення лише сил відштовхування, а інші – тільки сил притягування. Інші (Р. Божкович) вважають, що кожен центр може бути джерелом прояву обох сил. За словами М. Лоського, якщо в основі сили

стоять субстанційні діячі, то можна припустити, що кожен з них є носієм і сил відштовхування, і сил притягування.

Взаємодія центральних сил відштовхування і притягнення призводить до створення матеріальної природи, як системи тіл. Однак динамічний зміст цієї природи не зводиться лише до створення тіл. Що ж мається на увазі під поняттям "тіло"? Тіло за Е. Гартманом "перебуває" там: 1) де рука, котра доторкується, зустрічає супротив своїм спробам проникнення; 2) і у тих кордонах, від яких відбиваються промені світла [2]. Однак, зауважує М. Лоський, поза місцем, де перебуває тіло, виявляються інші, динамічні дії з тих само центрів сили (магнітні, електричні і т.д.). З огляду на це, використовуючи ідеї Е. Гартмана, російський філософ обстоює ідею, за якою субстанційний діяч створює собі тіло як обмежену непроникну об'ємність, і окрім того, має динамічну об'ємність, котра поширюється на весь світ. Таким чином, у матеріальній природі можна говорити про взаємопроникність

45

до певної межі всього у все, що, однак, не призводить до змішування всього зі всім, оскільки у будь-якій дії можна простежити її джерело, визначаючи центр виявлення сил і певного субстанційного діяча.

Взаємодія між тілами, зумовлена силами відштовхування і притягування, призводить до руху, до переміщення у просторі тіл і відповідних їм центрів сил. У процесі цього виявляється така властивість тіл, як маса, котра є не пасивністю тіла, а навпаки постає виявом сили протидії тим силам, які прагнуть вивести тіло зі спокою і змінити напрям його руху. Отже, робить висновок М. Лоський, всі властивості матеріальної природи тісно пов'язані одна з одною: виявлення сил відштовхування і притягування мисляться як процеси, формою яких є непроникні об'ємності і їх рух у просторі з характером опору.

Серед згаданих факторів матеріального процесу слід розрізняти висхідну зовнішню сторону, яка має геометрично-форономний характер (мається на увазі непроникна об'ємність і її переміщення у просторі), і основу внутрішню, котра має динамічний характер відштовхування і притягування. Ще глибше цього процесу міститься його метафізична основа – субстанційні діячі. Власне субстанції, маючи надпросторовий і надчасовий характер, нематеріальні. Лише вияв сил відштовхування і притягування створює матеріальність. Свого часу Г. Лейбніц підкреслював різницю між матерією і її основою. Матерія, за його теорією, є лише процесом, феноменом, основою якого є метафізичне начало – монада. Співзвучне розуміння матерії простежується в запропонованій у 60-х рр. XX ст. М. Гелл-Манном та Дж. Цвейгом теорії кварків, внаслідок розробки якої було встановлено, що кварки як елементарні частки, з котрих складаються адрони (протони й нейтрони), не виявляються експериментально на рівні фіксації їх як одиничних явищ. Про існування кварків засвідчують лише енергетичні прояви їх триєдиних об'єднань.

Фізики, на думку М. Лоського, прагнучи обґрунтувати своє вчення про матерію, з одного боку, на основі чуттєвого досвіду, а з іншого – на математичному обчисленні, привчають свій розум відходити від метафізичної основи матерії, від її внутрішньої динамічної сторони, а відтак матеріальне буття для них зводиться лише до зовнішніх відносин [3, с. 29]. З огляду на це, у фізиці обґрунтовується досить суперечливий тип буття, який має зовнішнє втілення без внутрішньої основи. Картезіанець ще може змиритися з таким вченням про матерію: для нього матерія є лише явищем (феноменом) у чуттєвому сприйнятті. Тому він може стверджувати, що матерія, як вона дається нам у досвіді, є не більше, ніж множина безжиттєвих змістів, пов'язаних зовнішніми відносинами без будь-якої внутрішньої основи, котра не входить у сферу людської свідомості і тому недоступна пізнанню людини.

Однак прихильники інтуїтивізму і загалом філософи, які схилиються

46

до думки, що людина має засоби пізнати природу речей до її глибинної внутрішньої сутності, не можуть визнавати такого виду буття, котре мало б лише зовнішні характеристики без будь-якої внутрішньої основи. З цього приводу І. Кант визнає, що як об'єкт чистого розсудку, будь-яка субстанція має мати внутрішні визначення і сили. Але які інші внутрішні властивості можу я помислити, окрім тих, котрі надаються мені моїм внутрішнім відчуттям, саме, окрім самого мислення або чогось аналогічного мисленню? Саме тому Г. Лейбніц вважав всі субстанції простими, наділеними здатністю уявлення суб'єктами, тобто монадами, оскільки він розумів їх як ноумени, не виключаючи і складових частин матерії, у яких він подумки відібрав все, що може означати зовнішні відносини, а відтак і складність [4, с. 373].

Через схильність нашого розуму все уявляти у чуттєвій наочній формі важко утриматися під час ознайомлення з динамістичною теорією від певних зауважень. Зокрема, якщо сили (субстанційні діячі) динамістичної теорії відповідають атомам гілокінетичної теорії, є підстава думати, що центром виявлення сили є точка, в якій розміщена субстанція. У такому випадку субстанція уподібнюється безкінечно малим пилінкам, розкиданим у просторі. З огляду на це, динамістична теорія втрачає свої достоїнства: замість того, щоб вирішувати загадки матеріального буття, вона лише збільшує їх кількість. Насправді, помістивши сили або субстанції у певному місці простору, потрібно вважати просторову форму попередньою умовою для діяльності субстанції. Ставлячи таким чином форму раніше змісту, ми роз'єднуємо форму і зміст, внаслідок чого дію однієї субстанції на іншу потрібно уявляти як дію на відстані. Отже, незрозуміло, як субстанції-пилінки визначають відстань між собою, як вони одночасно співміряють свої відштовхування і притягування зі зміною їх розташування. Іншими словами, неможливо уявити собі можливості таких тісних відношень, як взаємодія, між діячами, котрі розкидані у просторі.

У контексті цього слід пам'ятати, що субстанційні діячі і сили, якими вони володіють, не мають просторових характеристик, вони можуть виявляти свою діяльність у будь-яких місцях простору у відповідності з безпосередніми відносинами між собою. Загалом "...множинність субстанційних діячів є надпросторове царство буття, в якому, відповідно, кожен діяч перебуває не близько і не далеко від інших діячів [3, с. 32]". Простір у такому царстві постає як продукт взаємодії між субстанційними діячами, а відтак простір є формою дії субстанції. Однак, не можна стверджувати, що кожен субстанційний діяч має свій особливий простір, оскільки у такому випадку їх дії не мали б відношення один до одного. Простір, згідно з М. Лоським, будучи формою дії кожної субстанції, є загальним простором [3, с. 33]. Отже, субстанційні діячі, з одного боку, є роздільними, а з іншого боку – тотожними, єдиносутнісними один одному. Завдяки

єдиносутності вони створюють і підтримують матеріальну природу одночасно і з її просторовою формою, і з її змістом.

Насправді між субстанційними діячами відстані немає, так само немає відстані між субстанційними діячами і створеними ними непроникними об'ємностями, відстань існує лише між цими об'ємностями. Перебуваючи, таким чином, поза простором, субстанційні діячі можуть здійснювати притягання непроникних об'ємностей, якою б великою не була відстань між ними. Відтак субстанційні діячі відіграють роль своєрідних "володарів", які, маючи надпросторовий характер, можуть виявляти вплив на будь-яку точку просторового матеріального світу. Згідно з динамізмом, обґрунтованим на основі органічного світорозуміння, взаємодія між дотичними об'ємностями має надпросторовий характер.

Динамістичне вчення про матерію критикують й за те, що воно виходить з більшої кількості припущень, ніж гілокінетична теорія. У відповідь на це М. Лоський наголошує, що кількість основних начал теорії має виправдовуватися сутністю проблеми, а не прагненням до економії. Так гілокінетична теорія виходить з меншої кількості понять лише тому, що вона надто рано зупиняється у своєму аналізі і користується низкою досить загальних понять без відповідності до використовуваних нею конкретних понять [3, с. 34]. Насправді, ядром

поняття "атом" слугує поняття "субстанція", а в понятті "рухомої маси" криється поняття "сили". Взаємодія атомів деякими прихильниками гілокінетизму минулих століть пояснювалася як переплетення атомів неправильної форми з виступами, гачками тощо. Такий підхід є спробою обійтись без використання поняття "сили притягування", котре ще було необґрунтованим. Насправді у гілокінетичній теорії залишається незрозумілим, яким чином виступи, гачки не відриваються від основної маси атому а також, чому частини протяжного атому невіддільні один від одного. У динамізмі це питання вирішується просто: субстанційний діяч неподільний як непротяжне єдине начало, а його протяжна об'ємність не може бути також подільною, оскільки вона є продуктом втілення його сил, котрі неможливо відділити один від одного, як не можна відділити відчуття і волю людини. З огляду на це, М. Лоський робить висновок, що обґрунтований ним різновид динамізму зовсім не суперечить атомізму: він є динамічним атомізмом.

За висловом Б. Яковенка, матерія у розумінні М. Лоського, за своєю сутністю, має вважатися чимось живим і динамічним, що набуває мертвої форми лише у просторово-часовій науковій абстракції. Всі події, котрі відбуваються у дійсності, протікають в єдиному часі, в єдиному просторі, всі вони перебувають у тісній взаємодії, і, відповідно, створюють єдину систему [5, с. 391]. Якими б розрізненими не були елементи світу у відношенні один до одного, вони співіснують в єдиному центрі. Яким би потужним не був хаос у системі, в

48

інших системах світу зберігається певний зв'язок, розумність, логос. Вища субстанція не є першоосною світу, тому що інші субстанції не породжені нею, за своїм буттям самостійні і лише у діяльності частково підкоряються Вищій субстанції.

Вихідний лейбніціанський спіритуалізм веде М. Лоського, на думку В. Зеньківського, до відповідного вчення про матерію. М. Лоський розрізняє "дві сфери буття": субстанційних діячів з їх силами і "продуковану" ними сферу – матеріальність [6, с. 630-631]. В. Зеньківський акцентує, що у вченні М. Лоського є суттєві доповнення до монадології Г. Лейбніца: російський мислитель наділяє субстанційних діячів значною творчою силою.

С. Левицький відзначав, що М. Лоський віднайшов рідкісний "...синтез між монадологією Лейбніца, в якій стверджується неповторність й індивідуальність кожної "монади", і традицією органічного світогляду, котра йде від Платона і Плотіна. На відміну від Лейбніца (у якого монади "не мають дверей і вікон") "субстанційні діячі" Лоського перебувають у взаємодії один з одним, чим долається небезпека метафізичного соліпсизму [7, с. 298]". З іншого боку, небезпека поглинання індивідуальності у світовій Єдності долається ствердженням свободи самовизначення як іманентної властивості субстанційних діячів. Загалом, питання про місце онтології М. Лоського в російській філософській думці ще цілком не вирішене. Філософія мислителя є багато в чому продовженням концепції всеєдності В. Соловйова, зокрема, вплив останнього характерний для праці "Світ як органічне ціле" М. Лоського. Водночас у вченні про світ і матерію у творчості М. Лоського чітко простежуються впливи Г. Лейбніца і його російського послідовника О. Козлова.

Істотною рисою динамічного атомізму у розумінні матерії є визнання вихідного характеру матеріального буття. У такому вченні, як матеріалізм Демокрита, матерія є щось першопочаткове у тій само мірі, як у інших філософських системах першопочатком є Бог. Навпаки, у викладеному органічно-динамістичному вченні матерія є буттям, обумовленим глибинними началами. У цьому вченні розмежовані два рівні буття: основний, надчасовий – субстанції з їх силами; і нисхідний, часовий – матеріальність, як процес відштовхування і притягування. Внаслідок обґрунтування залежності матеріального буття від діяльності субстанційних діячів стає можливою розробка вчення про принципове розмежування між актуальною й потенційною енергією. Більше того, визначивши матеріальне буття як вихідний процес, досить важко уявити цілковите припинення існування матерії.

Поряд з цим у фізиці сер. ХХ ст. домінували підходи, за якими зміни у матеріальному середовищі є перетворенням енергії або зміною її розподілу у просторі. У межах гілокінетизму і динамізму, поняття "енергії" є не основним, а похідним. Всі види енергії в

гілокінетизмі розглядаються як видозміна кінетичної енергії, на основі чого обґрунтовуються гіпотетичні механічні моделі розуміння сутності різних фізичних процесів. Такий енергетизм називається кількісним, оскільки у ньому якісна різниця енергії зведена до кількісної. До такого розуміння енергії близьким є й динамізм, за яким енергія є наслідком взаємодії сил відштовхування-притягування, з тією, однак, різницею, що в динамізмі обґрунтовується принципова різниця між актуальною і потенційною енергією.

Зовсім інший характер за М. Лоським має "якісний енергетизм", за яким матерія не має енергії, а є комплексом енергії у просторі [3, с. 35-36]. Прихильники цього напрямку (Е. Мах) прагнуть, по можливості, обійтися без умоглядних понять і гіпотез. Вони сподіваються побудувати своє вчення про матеріальну природу у формі опису матеріального процесу. Визнавши на основі досвіду наявність декількох якісно відмінних видів енергій (механічної, теплової, електромагнітної тощо) і встановивши математичні формули їх еквівалентності під час перетворень, прихильники "якісного енергетизму" не вважають за потрібне досліджувати глибші проблеми, зокрема пояснити, яким чином одна енергія замінюється іншою (наприклад, механічно-теплова) і одночасно якісно рівною їй, що засвідчується процесом зворотного перетворення. Таким чином Е. Мах знецінює ідею зрозумілості, зводячи її до звичної для нас діяльності. У світі він вбачає лише зміну подій, без будь-яких ідеальних основ, і навіть закони матеріальних процесів, згідно з його теорією пізнання, є створеними розумом дослідника формулами з метою економії мислення. На підставі цього М. Лоський пропонує енергетизм Е. Маха відносити до одного з видів актуалізму.

Хоча в енергетизмі Е. Маха енергія й називається субстанцією, це не дає, на думку російського мислителя, жодних підстав вважати його світогляд субстанціоналізмом [3, с. 36]. Термін "субстанція" Е. Мах застосовує до енергії лише тому, що кількість енергії у всіх перетвореннях залишається незмінною. Однак, якою є природа цього процесу, що є загальним для усіх видів енергій, яким чином загальне начало набуває різних видозмін, він не визначає. На цій підставі можна зробити висновок, що у вченні Е. Маха є субстанція, але немає поняття "субстанції". Загалом, висуваючи поняття "енергії" як основне, прихильники енергетизму схиляються або до актуалізму, або відстороненого ідеал-реалізму, зводячи оформлення матерії до процесів опосередкованої діяльності. Власне це не дає підстав для більш детального аналізу концепції енергетизму щодо походження і розвитку матерії.

В цілому, у філософській спадщині М. Лоського увага зосереджена на дослідженні гілокінетизму, динамізму, активізму як основних підходів до осмислення феномену матерії у філософській і природничо-науковій парадигмі. За М. Лоським у межах гілокінетичного

вчення (Левкіпп і Демокрит, Т. Гоббс, Р. Декарт, Х. Гюйгенс, Р. Бойль, Л. Ейлер й А. Лесаж) обґрунтовується думка, що матерія складається найдрібніших неподільних часток (атомів), котрі мають постійну масу. Згідно з цим підходом, матерія складається з цілком самостійних елементів, незалежних за своїм буттям один від одного. Навіть, якби внаслідок знищення зникли усі атоми, окрім одного, то цей атом зберіг би той самий об'єм, що й раніше, і продовжував би вічно свій рух з тією ж швидкістю і в тому ж напрямку. Натомість, за динамістичним вченням (Г. Лейбніц, І. Кант, Ф. Шеллінг, Г. Гегель, Е. Гартман, В. Соловйов та ін.), матерія розуміється як втілення сил відштовхування і притягування, внаслідок якого елементарні частки розглядаються як процес, тривале зусилля посідання певного місця у просторі. Поряд з цим М. Лоський виділяє й енергетизм як один з провідних підходів щодо осмислення матерії у сер. ХХ ст. Згідно з енергетизмом (Е. Мах), будь-які зміни у матеріальному середовищі є перетворенням енергії або зміною її розподілу у просторі.

На підставі аналізу напрацювань М. Лоського встановлено, що він схилявся до динамістичного атомізму у розумінні матерії. З метою окреслення динамічного характеру матеріальних процесів мислитель ввів поняття "субстанційного діяча". Субстанційний діяч неподільний як непротивне єдине начало. Завдяки єдиносутності субстанційні діячі

створюють і підтримують матеріальну природу одночасно і з її просторовою формою, і з її змістом. Загалом динамістичний атомізм М. Лосського як вчення про матерію має органічний, ідеал-реалістичний характер. У його межах матеріальний процес розглядається як система, в якій кожен елемент існує не інакше, як на основі цілого. Граничні елементи матерії (атом або підатом, електрон або субелектрон, кварк або субкварк) постають не абсолютними, а відносно самостійними початками цілого, єдиної системи природи.

Список використаних джерел та літератури

1. Янковський С. Філософія і тоталітаризм: радянський досвід тлумачення філософії Миколи Лосського / С. Янковський // Наукові записки. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. – Національний педагогічний університет імені М. Драгоманова, 2001. – Вип. 9. – С. 14-20.
2. Hartmann E. Die Weltanschauung der modernen Physik / Eduard von Hartmann. – Leipzig: Naacke, 1902. – X+233 s.
3. Лосский Н. Чувственная, интеллектуальная и мистическая интуиция / [составитель А. Поляков; послесловие Я. Гайденко; подготовка текста и примечания Р. Медведевой] / Н. О. Лосский. – М.: Республика, 1995. – 400 с.

51

4. Кант И. Критика чистого разума: [пер. с нем. Н. Лосского] / Иммануил Кант. – Мн.: Литература, 1998. – 960 с. – (Классическая философская мысль).
5. Яковенко Б. В. История русской философии: [пер. с чеш.; общ. ред. и послесл. Ю. Н. Солодухина] / Б. В. Яковенко. – М.: Республика, 2003. – 510 с.
6. Зеньковский В. История русской философии / Василий Зеньковский. – М.: Академический Проект, Раритет, 2001. – 880 с. – (Summa).
7. Левицкий С. Очерки по истории русской философии / Левицкий С. – М.: Канон, 1996. – 496 с.

Kovtun N. Comprehension of the Phenomenon of Matter in Lossky's Philosophic Heritage.
The article analyses Lossky's comprehension of the main approaches to the understanding of the phenomenon of matter. Emphasis is made on research of hilokineticism, dynamism, active position as the main approaches to comprehension of the phenomenon of matter in philosophic and natural-scientific paradigm. The article emphasis analysis of the correlation of hilokineticism, dynamism, active position and non-organic to the understanding of the world picture.

52